

ПРО ЮНАЦЬКІ РОКИ ОДЕСЬКОГО КРАЄЗНАВЦЯ АНАТОЛІЯ БАЧИНСЬКОГО

Ім'я видатного краєзнавця Анатолія Бачинського фіксується в інтернеті, хоч пошукові системи ще не з'явилися за його життя. Людина продовжує жити після смерті в своїх дітях, у справах наступників. Анатолій пішов з життя надто рано, у 62 роки, але залишив після себе дочку – Олену Бачинську, яка продовжує його справу в буквальному розумінні: працює там, де працював він, досліджує його тематику, у тому числі і краєзнавчу, і навіть читає ті самі лекційні курси на історичному факультеті Одеського національного університету ім. І.Мечнікова. Залишилися учні, які знайомлять молодих одеських істориків з його науковим доробком. Напередодні 80-річчя від дня народження А.Бачинського відбулася присвячена його пам'яті наукова конференція, учасниками якої стали десятки переважно молодих дослідників з Молдови, Польщі, Росії та України.

Я не міг взяти в ній участь через надто напружений робочий графік. Але після неї обдумував, що міг би розповісти молодим науковцям, якби був тоді в Одесі. У пам'яті виринали епізоди, пов'язані з першими п'ятьма роками нашого спілкування, коли воно було постійним: під час навчання в Одеському університеті і роботи в Одеському обласному державному архіві. У 1960 р. я почав навчатися в аспірантурі Інституту економіки АН УРСР у Києві. Відтоді наше спілкування втратило системність, але не вироделося в епізодичні зустрічі.

У листопаді 2012 р. я мав двотижневу поїздку по Канаді, пов'язану з 80-річчям Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. Поїздка видалася напруженою і емоційно насиченою, але все-таки залишався час, вільний від справ, якими треба було займатися в Києві. Зачиняючись в готельних номерах, згадував свої юнацькі роки і людей, в оточенні яких тоді знаходився. Спогади зосереджувалися навколо постаті Анатолія. Треба було виконувати обіцянку, яку дав Олені.

За великим рахунком, Анатолій Бачинський все своє життя залишався таким, яким був у молоді роки. Тому я не відкрию великих таємниць навіть його дружині Ларисі і дочці Олені, які з'явилися в його житті пізніше. Але вже ніхто, крім мене, не розповість про університетські роки Анатолія.

Хочу попередити, що доведеться говорити не тільки про Анатолія, але й про мої з ним зустрічі. А.Бачинський визначив організаційні параметри моєї наукової кар'єри. Він запросив мене, ще студента, на роботу в Одеський обласний державний архів, звідки пролягла дорога до академічних інститутів.

Коли я з'явився на факультеті, він був уже третьокурсником і очолював наукове студентське товариство. Спочатку я дивився на нього знизу вгору, як перший-ліпший першокурсник. Та через рік він включив мене до ради НСТ, і ми разом організовували студентські наукові конференції.

На другому курсі я обрав темою наукової роботи історію полабських слов'ян в X–XI ст. Тема не мала солідної історіографії, її неможливо було виконати як компіляцію. Постало питання про використання середньовічних німецьких джерел, опублікованих вульгарною латиною в багатотомному серійному виданні *Monumenta Germaniae Historica*. Унікальним зібранням цих книг велетенського формату, якими так пишалася університетська бібліотека, можна було користуватися тільки в читальному залі для професорсько-викладацького складу. Анатолій посприяв від імені ради НСТ пробитися в науковий зал, після чого я став тероризувати нашого латиніста Л.Січкарьова текстами, яких сам не міг розтлумачити. Січкарьов з презирством ставився до вульгарної латини, але допоміг розібратися в темних місцях німецьких анналів. У питаннях інтерпретації джерел я радився з Анатолієм, що допомогло мені обґрунтувати відсутнє в літературі положення: язичництво ободритського племінного союзу послужило висхідним пунктом для зародження державності, тоді як пропаговане німецькими місіонерами християнство сприяло його поневоленню.

Так само Анатолій розповідав мені про власні здобутки в інтерпретації джерел, які мали відношення до козацької тематики. Вона не була популярною, хоч і не заборонялася, а він захопився нею на все життя. Разом з тим він приділяв увагу й іншим темам, особливо з історичного краєзнавства.

У 1956 р. сталася знаменна подія: університетська друкарня надрукувала перший за повоєнний період збірник студентських наукових

праць в галузі історії. Анатолій виступив у ньому з ґрунтовною статтею, в якій аналізувалися зв'язки запорозького та донського козацтва у спільній боротьбі з кримськими татарами і турками у першій половині XVII ст. Я в цей збірник потрапити не встиг, і мої маленькі аналітичні узагальнення в галузі історії полабських слов'ян залишилися неопублікованими.

Становлення Анатолія як фахівця відбулося у першій половині 1950-х рр. Ми характеризуємо цю епоху як перехід суспільства від замороженого стану пізньої сталінщини до «відлиги». Але нема підстав переносити наше пізніше уявлення про «відлигу» на першу половину десятиріччя. Тоді ще ніхто не знав, що чекає нас після Сталіна. Він змушував негативно налаштованих до влади людей затаюватися навіть перед дітьми, щоб не наразити їх і самих себе на небезпеку. Такі далекі від політики люди, як мої мати і бабця слідували за тим, щоб я не знав зайвого. Мати не розповідала про репресованого у 1937 р. батька. Коли прийшов час одержувати паспорт із сакральною «п'ятою графою», у мене був вибір – назватися вірменином за національністю матері, або поляком – за досить складним родоводом галицьких предків батька – спочатку полонізованих, а потім русифікованих. Мати і бабця походили з вірмен, які сотні років проживали в Бессарабії, і з самою Вірменією мене ніщо не пов'язувало. Коли мати дізналася про моє бажання бути поляком, то жахнулася і знайшла папірці, за якими мене можна було офіційно ідентифікувати як росіянина. Через багато років, будучи професійним істориком, я зрозумів цей жах: після 1933 р. більша частина українських поляків була депортована чи репресована в інший спосіб. Так само бабця казала, що мій дід, який працював у напівкустарній одеській друкарні, помер від свинцевого отруєння навесні 1933 року. Вивчаючи Голодомор, я дізнався, що працівники дрібних підприємств були зняті з державного постачання за картками і стали гинути від голоду. Й досі не знаю, як помирав дід, якому не виповнилося й 55 років, хоч розумію, що офіційна причина смерті була такою, яку назвала бабця.

Ми не затаювали один перед одним деталей свого повсякденного побуту. Я бував у Анатолія на вул. Преображенській, неподалік від будівлі університету, де знаходився тоді історичний факультет. Ми разом працювали в колгоспі, майже по місяцю на рік. Та не пригадаю, щоб обмінювалися судженнями про природу радянського

ладу. Якби тематика досліджень, які вже не мали суто навчального характеру, була пов'язана із сучасністю, довелося б формулювати оціночні судження. Але ми не торкалися сучасності в більшому обсязі, ніж стандартний курс історії КПРС. Пам'ятаю тільки: коли приступив до вивчення дворічного курсу історико-партійної науки, Анатолій вже пройшов його і почав відвідувати лекції з політекономії. Тоді він попередив мене про своєрідне почуття гумору у викладача, яким був доцент Д.Бельфор. На заліку з історії КПРС, розпитуючи про діяльність соціал-демократів після революції 1905 р., цей викладач запитав у студента, який не часто відвідував його лекції, хто такий Бельфор. Той припустив, що це один з керівників одеської організації меншовиків, після чого змушений був кілька разів з іншими групами перездавати залік.

Надійшла черга для характеристики відносин, які у А.Бачинського склалися з нашими викладачами. Аналізуючи дрібні факти або їх уламки, які важко навіть артикулювати, а також спираючись на набуту пізніше обізнаність зі станом історичної науки 1950-х рр. в Одеському університеті, можу сказати, що він не відчував бар'єру між поколіннями, який заважав мені зрозуміти, в якому викривленому світі ми живемо. Не знаю, кому Анатолій завдячував обізнаністю з цим суворим світом – родині або нашим викладачам на факультеті. Але знаю, що ті викладачі, яких варто пам'ятати і шанувати, ставилися до нього не так, як до мене і всіх інших.

Професорсько-викладацький склад факультету поділявся, як кожний колектив, на молодь, людей середнього віку і ветеранів. Молодь мало цікавила нас. Ветерани відносилися, за цинічною термінологією чекістів, до категорії «колишніх людей». Однак сильні світу цього, тобто викладачі, наближені до університетського парткому і Одеського міськкому партії, ставилися до них із своєрідним пієтетом. Зокрема, повагою користувався колишній учень акад. Ф.Успенського і наставник цесаревича Олексія проф. А.Готалов-Готліб, який за віком припинив викладання, коли я закінчив перший курс. Гадаю, що ця повага викликала колишньою наближеністю до царського двору, а не якістю лекцій. Поважали й Л.Січкарьова, який вільно розмовляв латиною. У радянські часи ця здатність мало цінувалася, але латиніст мав честь виконувати функції особистого секретаря В.Плеханова.

У середньому поколінні викладачів фронтовики переважали всіх інших своїм специфічним авторитетом – партійно-політичним. Тільки такий авторитет цінувався в навчальному закладі, що готував головним чином вчителів, з яких формувалася компартійно-радянська номенклатура. Під кутом зору науковця істфак Одеського університету у повоєнні роки не йшов у будь-яке порівняння з його відповідником у дореволюційному Новоросійському університеті або сучасними йому московськими і ленінградськими центрами історичної науки.

Серед викладачів середнього покоління виділялися Й.Каришковський і С.Ковбасюк. Самсон Михайлович Ковбасюк був одним з авторитетних в університеті адміністраторів. У вільний від роботи проректором час він читав курси з історії України і досліджував актуальну в історико-партійній науці тему про діяльність червоногвардійських загонів на Одещині в 1917 році. Петро Йосипович Каришковський читав курси з історії давнього світу і займався нумізматиною, яка нікого з сильних світу цього не цікавила. Перебування П.Каришковського на задвірках професорсько-викладацького персоналу пояснювалося не стільки віддаленістю його від актуальних проблем радянського буття, скільки фактом роботи в університеті під час румунської окупації. В очах працівників університетського відділу кадрів ці дві постаті перебували на протилежних полюсах. Але тільки з ним у А.Бачинського склалися теплі, товариські і цілком довірчі відносини.

Цього року я побачив у книжковому магазині виготовлену друкарським способом ксерокопію докторської дисертації П.Каришковського. В ті часи йому не вдалося видати книгу, але через два покоління знайшлися підприємці, які визнали вигідним копіювання дисертації, а також фахівці, готові заплатити шалені гроші, аби придбати цю копію. Всім нам, студентам першого і другого курсів, подобалися його лекції, хоч я тепер розумію, що ми сприймали головним чином їх фактологічну основу, не будучи здатними осягнути методологічну глибину. П.Каришковський був зіркою світової величини.

З третього курсу студенти обирали кафедру, на якій повинні були спеціалізуватися. Анатолій обрав кафедру історії України і потрапив до С.Ковбасюка, але не припинив тісного спілкування з П.Каришковським. У 1957 р., коли він закінчив навчання, вакантних ставок для талановитого і багатообіцяючого випускника на фа-

культеті не знайшлося. За сприяння П.Каришковського Анатолію вдалося влаштуватися науковим співробітником в Одеський археологічний музей. Археологія його не захоплювала тією мірою, як історія, і він зайнявся реконструкцією історії Одеського археологічного інституту, який функціонував у 1921-1922 роках. На початку 1958 р., як тільки з'явилася можливість, він перейшов на роботу в Одеський державний архів.

С.Ковбасюка я запам'ятав у двох різних вимірах. Спочатку – як суворого адміністратора, змушеного внаслідок посадових обов'язків спілкуватися з викладачами і студентами. Як людину з непроникним обличчям, що дозволяє собі час від часу бути гречною з оточенням, але завжди тримає дистанцію. Таким він був для мене, як і для інших, всі роки навчання в університеті, не включаючи трьох років, впродовж яких я перебував на його кафедрі. Та одного дня я запам'ятав його як людину з добрим гумором, світлою посмішкою, чуйним і доброзичливим ставленням до співбесідника. Як людину, яка пишається своїм учнем, хоч тактовно старається цього не показувати. В той день ми з Анатолієм зайшли до нього, тому що він прощався з університетом, покидав Одесу і від'їжджав, наскільки пам'ятаю, в Мінськ, до сина. Я в цей час уже був доктором наук, він знав про мої успіхи і радів за мене. Так ось: до Анатолія він завжди ставився так, як поставився до мене в той день. Цього неможливо було не помічати, хоч ні він, ні Анатолій не показували на людях, наскільки вони близькі.

Після тієї зустрічі пройшов ще з десяток років. Я ознайомився зі справою «Союзу визволення України» і долею одеського академіка ВУАН М.Слабченка. Дізнався про те, що С.Ковбасюк був одним з найближчих учнів академіка. Лише тоді стала зрозумілою та лінія поведінки, яку на все життя обрав для себе наш з Анатолієм перший науковий керівник.

І досі достеменно не знаю, яким способом А.Бачинський зміг настільки зблизитися з С.Ковбасюком. Знаю тільки те, що він не ставив перед собою такої мети, не прикладав для зближення жодних зусиль. Просто між ними не існувало того бар'єру, який відділяв покоління батьків від покоління дітей.

Восени 1956 р. я перейшов на третій курс і слідом за Анатолієм обрав для спеціалізації кафедру С.Ковбасюка. Що міг знати 19-річний одесит про історію України? Вона не вивчалася в школі, я не відділяв її від історії утвореного в

1922 р. Радянського Союзу. «Історія СРСР в епоху феодалізму/ капіталізму» – так називалися університетські курси вітчизняної історії, і я не бачив у таких словосполученнях нічого проти-природного. Кафедру С.Ковбасюка обрав тільки тому, щоб написати курсові роботи за третій і четвертий курси, а потім й випускню роботу на доступних мені, тобто місцевих історичних джерелах. Бажав, щоб усі три роботи поєднувалися однією темою. Щоб ця тема мала якомога меншу історіографію. Щоб внаслідок цього моя дипломна робота могла стати вкладом в історичну науку. Коли студентам почали роздавати на кафедрі теми курсових робіт, я підійшов до С.Ковбасюка і попросив тему, яка відповідала зазначеним критеріям. Самсон Михайлович дав її, і я почав працювати в університетській бібліотеці над газетами, а в обласному архіві – над фондами, збираючи матеріали з історії залізничного будівництва у південних губерніях дореволюційної України.

Якщо студент сидить в читальному залі архіву майже щоденно, то неодмінно знайомиться з усіма співробітниками. Коли ж співробітником архіву став Анатолій, я відчув себе майже повноправним членом колективу архівістів. А в квітні 1958 р. А.Бачинський підійшов до мене і сказав, що є серйозна розмова. В архіві з'явилася вакантна ставка, він порекомендував директору запропонувати її мені і дістав згоду. Я мусив розглянути пропозицію.

Попереду була екзаменаційна сесія, а потім – випускний курс з розподілом на роботу. Зі шкільних років я мріяв про дослідницьку роботу, а тут випадала така нагода – стати науковим співробітником. Як сполучити навчання в університеті з роботою в архіві? Переходити на заочну форму навчання не хотілося. Тим більше, що вагома частка навчального плану п'ятого курсу припадала на практики – шкільну, архівну, музейну, військову. Виділялися також вільні години для написання дипломної роботи.

Анатолій залагодив й цю справу. С.Ковбасюк як завідуючий кафедрою і проректор в одній особі санкціонував продовження мого навчання на стаціонарі у непередбаченій університетським статутом формі екстернату, а директор архіву І.Хіоні погодився надавати неоплачувані відпустки на проходження практик.

Той світ, який побудували більшовики, варто назвати спотвореним. Людина у ньому не могла увійти в горизонтальні, тобто не залежні від держави організаційні структури, які забезпечували

вільне спілкування з іншими людьми. Організаційно оформлені людські контакти могли відбуватися тільки в рамках структур, побудованих вертикально і підпорядкованих вищим за адміністративно-територіальним поділом ланкам. Подібний суспільно-політичний устрій у нас звикли називати тоталітарним, тобто таким, в якому держава цілком незалежна від суспільства і контролює всі форми та прояви суспільного життя.

Зрозуміло, що радянська держава була незалежною від суспільства, хоча імітувала свою залежність за допомогою дозованого виборчого процесу. Суспільне життя вона контролювала не гірше від тоталітарного режиму. Але ця держава не височіла над суспільством, як будь-яка інша, а виростала з нього і черпала в ньому свої кадри. Вона була здатна дивитися на людину сотнями очей, створюючи ефект всепроникності, тому що знаходилася в суспільстві усіма своїми структурами й функціонерами. Від неї неможливо було сховатися, і залишалося натягнути на себе маску та уникати зайвих контактів. Однак люди, вмонтовані в такий суспільно-політичний устрій, залишалися людьми. Хоч більшовицьким вождям удавалося підтримувати свій режим засобами терору, пропаганди і виховання, вони не могли ні перешкодити індивідуальним контактам між людьми, ні змінити людську природу. Честь, гідність, самоповага, чуйність, доброта, прагнення розвивати свій інтелект й багато інших позитивних якостей людської природи високо цінувалися і передавалися від покоління до покоління поза всякими підконтрольними державі структурами, тобто через особисті контакти. Мої ровесники тягнулися до людей з попереднього покоління, які мали такі риси. Одним з них був директор Одеського обласного архіву Іван Олександрович Хіоні.

Оформляючись на роботу в архів, ми з Анатолієм входили у володіння Міністерства внутрішніх справ – колишнього беріївського монстра МВС-МДБ, а в сталінські часи – НКВС. Через рік після того, як ми стали його співробітниками, архівна система була звільнена від опіки МВС і стала підпорядковуватися безпосередньо урядові. Але І.Хіоні очолював Одеський архів з середини 1950-х років. Він мусив відповідати критеріям, які висувалися перед керівниками установ у системі МВС і справді мав бездоганні анкетні дані: член партії, ветеран війни, студент-заочник історичного факультету університету. Мабуть, до уваги бралася й походження з одесь-

ких греків, яке усувало потенційну загрозу появи на чолі архіву «українського буржуазного націоналіста». В Одесі сім'я Хіоні була відома з дореволюційних часів. Один з близьких родичів, Василь Хіоні був видатним авіаконструктором. Для нас, однак, суть справи полягала в тому, що Іван Олександрович був носієм найкращих людських рис, передусім – порядності.

Між Анатолієм і керівником архіву склалася своєрідні відносини. За віком і службовим становищем І.Хіоні мав беззастережний авторитет, але за професійними знаннями таким авторитетом користувався А.Бачинський. Коли директор архіву одержав університетську освіту, Анатолій наполіг на тому, щоб Хіоні взявся за кандидатську дисертацію. У 1963 р. А.Бачинський зміг, нарешті, закріпитися на кафедрі історії України історичного факультету, яка його випустила у науковий світ. Та він не став приділяти менше уваги роботі колишнього начальника над дисертацією. Іван Олександрович успішно захистив її на вченій раді історичного факультету Одеського університету.

Впродовж п'яти років Анатолій очолював відділ науково-довідкової літератури Одеського облдержархіву. За посадою він відповідав за роботу читального залу, тобто спілкувався з краєзнавцями, письменниками, професорами, журналістами і представниками інших професій, які шукали в архіві матеріали для своєї творчої роботи. Таких матеріалів, починаючи з кінця XVIII ст., було багато, тому що в Одесі знаходилася резиденція новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Під час окупації архів мало постраждав. Одеса стала тоді центром «Трансністрії», подарованої А.Гітлером румунському диктатору І.Антонеску. Архів навіть збагатився десятками фондів цієї провінції, що мусила назавжди стати, як сподівалися у Бухаресті, частиною Румунського королівства.

Кожний, хто приїжджав в Одеський архів, потрапляв у маленький кабінет завідуючого читальним залом і одержував вичерпну інформацію, яка допомагала заощадити час і зекономити кошти перебування в чужому місті. Чутки про компетентність Анатолія поширювалися і кількість людей, які прибували в Одеський архів, зростала.

Обізнаність з архівними фондами була не випадковою. І.Хіоні поставив перед нами завдання створити, за зразком центральних архівів Москви і Ленінграду, довідник з описом найбільш цінних

матеріалів кожного фонду. Кількарічна робота завершилась виданням «Путівника», який допомагав орієнтуватися в безбережному морі архівної інформації. У 1961 р. «Путівник» вийшов з друку.

Упорядкування фондів «Трансністрії» вимагало знання румунської мови. Анатолій запропонував знайти викладача румунської мови для працівників архіву, які мали справу з опрацюванням цих фондів. З великими труднощами були знайдені кошти для оплати праці викладача, і впродовж кількох місяців ми вивчали мову. Вивчити її за такий короткий строк не вдалося, але за допомогою словника ми змогли перетворити розсипи різноманітної документації в архівні справи і створити їх описи.

Працюючи над фондами архіву, ми часто потрапляли на незнані факти, які ілюстрували загальновідомі події. Анатолій зв'язався з редакціями обласних газет і запропонував створити в них постійну краєзнавчу рубрику. На пропозицію першою відгукнулася редакція «Чорноморської комуни», після чого науковці облдержархіву почали публікувати в цій рубриці краєзнавчі матеріали, які могли зацікавити широкого громадськості. Інколи ми з ним готували ці невеликі повідомлення у співавторстві. Він виявився здібним вчителем, і я швидко зрозумів правила перетворення сировинного матеріалу в текст, здатний затримувати увагу читача від перших абзаців до кінцевих висновків.

Через півсотні років в моєму послужному списку нагромадилася майже тисяча газетних статей. Тепер я можу сказати, що А.Бачинський зробив з мене журналіста, який пише на теми, пов'язані з наукою. Йдеться не про науково-популярний жанр, який широко відомий. Іноді мої маленькі відкриття, які робляться в процесі вивчення теми, оформлюються в газетну статтю раніше, ніж в матеріал, придатний для монографії або наукового журналу. Це дає подвійну користь. По-перше, такі відкриття стають доступними широкій громадськості, особливо тоді, коли газета представлена в інтернеті. По-друге, наукова стаття набуває більш досконалу, літературну форму.

На початку 1960-х рр. я полишив Одесу і впродовж десяти наступних років бував у рідному для мене місті по місяцю в кожному році, доки мати не переїхала в Київ. Потім три роки підряд працював головою екзаменаційної комісії, у тому числі й тоді, коли Олена Бачинська закінчувала університет. Про ці зустрічі з Анатолієм я вже писав і повторюватися не буду.